

**VICENTA MARTÍ i GASCÓ (05/02/1923 /// 08/08/2018
MEMÒRIES**

I. INTRODUCCIÓ

El meu nom es Vicenta Martí i Gascó, vaig néixer a Moncòfa el dia 5 de febrer de 1.923. Vaig ser la filla major de Manuel Martí Melchor, al que a Moncòfa coneixien com "Nelo Pitxero" i de Vicenta Gascó Gavara, coneguda al poble com "Vicenteta la Xavarra", apodo que per ser la filla major, vaig heretar.

A tot el llarg de la meva vida, sempre m'ha agradat escriure. Malhauradament, una part molt important de la meva vida, va coincidir en una de les epoques més lletges i faltes de llibertat que han hagut en temps. La guerra civil primer i, sobre tot, la postguerra i tota la misèria física, econòmica i moral que va portar, varen determinar que no poguera continuar estudiant més enllà de l'escola primària, i que, al llarg de molts anys, no poguera ni tant sols escriure res que no tinguera a vore directament amb el meu treball diari.

Passada gran part de la meva vida i arribada la jubilació, m'he fet el ferm propòsit de posar-me a escriure aquestes memòries que, si més no, per a mi son importants i espere que per a d'altres que vinguen darrere, tinguen un cert interès, i aboquen llum sobre coses que no han conegut.

III. LA SEGONA REPUBLICA (1931-1936)

1. Noves Escoles

A l'any 1931, quan el 14 d'Abril es va instaurar la II República, jo tenia vuit anys i del que mes m'en recorde es que de seguida varen començar a fer les escoles, que es varen acabar en prou poc de temps i varen ser anomenades "Grupo Escolar Cervantes". Eren escoles molt modernes per a l'epoca i els edificis principals i patí constitueixen encara avui el nucli principal de les escoles d'ara. A les escoles es va notar de seguida el canvi en les assignatures i el sistema d'ensenyament: s'ensenyava gimnàstica i història. La religió, obligatoria abans, va quedar lliure per als que vullgueren estudiar-la, i a la meva escola les úniques que no donavem religió erem tres: dues cosines meves i jo mateix. Si voliem, podiem quedar-no a classe i si no voliem, eixiem al carrer. De fet, moltes vegades ens quedavem per a discutir amb la mestra sobre qüestions d'historia sagrada. Una altra novetat republicana a les escoles es que

feiem excursions a pòbles i ciutats acompanyats pels mestres. La primera va ser a Penyíscola, tenint jo vuit anys. Penyíscola era aleshores un poble de mariners, amb moltes barquetes i moltes mosques. No mes n'hi havia una entrada per a poder entrar al poble i quan la mar es posava valenta la cobria i n'hi havia que entrar o eixir amb barca com si es tractés d'una illa. A València varem anar moltes vegades. Visitavem el Micalet, les Torres, la Catedral. Varem seguir anant a les mateixes escoles fins que es va acabar de fer el "Grupo Escolar". Molt poc de temps després d'haver-se proclamat la República, varem anar tota la família a València a vore tornar les deixalles de Vicente Blasco Ibañez. Al meu germà Vicent, que aleshores tenia tres anys, el portavem al braç per que n'hi havia molta gent i teniem por del que el xafaren o es perguera. El meu Manuel i jo, per a poder-ho vore be ens varem instal·lar entre els cavalls de la guardia municipal.

2.Canvis socials:

El primer alcalde republicà va ser el tío Antonio de Lluc, i el primer Jutge de Pau el tío Xoxim, que vivia a la Pl.de la Església, on ara viuen les netes i al que, quan va morir, li varen fer un soterrament laic, posant-li a la taüt la bandera republicana. A l'Ajuntament n'hi havia Guardes de Camp, Polissero, Alguasil i Serenos que per la nit cantaven les hores i dien el temps que feia.

També es va fer un llavador: fins a d'eixe moment les dones anaven a llavar al riu, quan passava i a les cenies i motors de reg (al del tío Alós, al del tío Alfredo, al del tío Pedro, al del tío Mundo que era el que estava mes aprop: la regadora on llavavem estava al costat del cementiri vell). Als mateixos llocs també s'anava a escurar. S'utilitzaven be les regadores, be les bases dels motors.

N'hi havien varios casinos: el del Centre Obrer que estava on després quedaria la "Hermandad de Labradores" on estava de Conserje el tío Pepe Arambul, tío de la meva cunyada Francisca-Maria, i baix del Centre Obrer estava el Recreatiu i de Conserje el tío Mercenari. Al Recreatiu era on anaven els que es deien "els rics". Davant, dalt del que després seria el Cine de la tia Práxedes, estava el Casino Republicà on hi estava de Conserje el tío Pinxe, i n'hi havia un altre casino al carrer de Sant Antoni, on estava de Conserje el tío Herminio: el casino estava al primer pis i ells vivien abaix. N'hi havien també varies Tavernes on anaven els homes a passar l'estona, a beure i a jugar a la baralla. De vegades també anavem nosaltres a comprar alguna beguda. Estaven la Taverna del tío Nelo i la tia Patrocínio (un cosí-prim de mon pare), la

Taverna del tio Roig de Marta, que estava al carrer de Sant Pasqual, la Taverna de la tia Tòrta (que estava al carrer del Calvari, on ara hi està la farmàcia) i la Taverna de la tia Castora (que estava on ara es troba la Caixa de Catalunya), essent esta darrera la principal i la que més clients tenia.

N'hi havia dos sindicats amb representació al poble: la U.G.T. i la C.N.T. Tota la família de ma mare eren cenetistes, es a dir, anarquistes: sensse anar mes lluny a mon tio Josep-Vicent el varen tancar a la presó a l'any 1934. La família de mon pare era tota de la U.G.T., eren socialistes, pertanyien també al P.S.O.E. Mon pare era el Secretari del Partit i sempre estava a l'oficina del Centre Obrer. Ma tia Dolores era el que es podia dir la "jefa de les dones". Ambdós, mon pare i ma tia, eren molt respectats per la gent. Eren dels pocs treballadors que sabien llegir, escriure, i tenien una cultura. El carrec politic de mon pare feia que moltes vegades tinguera que anar-hi a Castelló. Anava a la Diputació i a parlar amb el Governador, amb qui tenia molt bona amistat.

3. Noves festes:

La República també va suposar noves festes, a més a més de les que ja n'hi havia abans. Es celebrava la "Festa del Llibre" en la que es regalaven llibres i caramels als xiquets i xiquetes que anaven a escola, la "Festa del Arbre" i sobre tot, el U de Maig, la Festa dels Treballadors. Al Centre Obrer es feia la Festa de Carnestoltes, amb ball i disfresses. Durava una setmana, era sempre per la nit i era una festa molt animada. Jo ho veia per que estava a l'oficina amb mon pare i per allí passava molta gent amb caretes. Al Centre Obrer també es feien actuacions de magics i molts mitins politics. Quan venia algun politic important, jo anava amb la meva cosina Rosario i ambdues cantavem "La Casa del Pueblo" y "La Internacional". Teniem bona veu i a mon pare i als demás els agradava escoltar-nos.

4. Canvis a la família:

Com que va arribar la República, jo ja no vaig prendre la comunió i els meus dos germans tampòc. A l'any 1932 va neixer la meva Palmira. Era en plena República i com n'hi havia llibertat per a poder-ho fer, no la varen batejar. Va neixer a casa amb l'ajut del metge de capçalera, com era el normal en aquell temps. A les dones parteres se les alimentava amb caldo de gallina per a que es recuperaren del part, i se les tenia de sis a set dies al llit, practicamente sensse manejar-se. També es menjaven perols de brull. Jo, a ma mare li portava el brull d'una casa del costat, la

de la tia Carmen la Calaixa i del tío Antonio, que tenien un ramat d'ovelles. Normalment el desdèjuni a casa consistia en un perol de sopes de malta.

Nosaltres seguíem tenint les dotze fanecades arrendades a "la travessera" i mon pare, degut a les seves obligacions polítiques, moltes vegades fallava, erem ma mare i nosaltres qui teníem que treballar la terra. De vegades llogavem algun home per a que 'ns ajudés, entre els llogats estava Jerónimo, que després seria el meu marit: qui ho haguera dit! per que aleshores quan jo anava al troç, ell i un amic d'ell que li deien Josep-Maria m'insultaven i em tiraven pedres.

5. Els darrers anys de pau:

Els anys 1933 i 1934 varen ser de molta activitat política. Es feien molts mitins i de molts d'ells n'hi havia que eixir abans de començar i de pressa per que n'hi havia amenaces de bomba (però, en realitat mai no en va haver-hi cap). Molts dels mitins es feien a un magatzem que n'hi havia al carrer de Sant Xoxim i quan jo anava m'en duïa una cadireta de casa per a seure.

L'any 1935 jo vaig voler anar a treballar al magatzem a la taronja a Borriana, acompanyada d'un grup de dones que hi anava, entre elles dues cosines meves mes majors que eren encaixadores. Jo entrava taronges i de vegades les empaperava. El jornal era de 3 ptes./día i ens passavem la setmana fora de casa: dormíem a la primera planta d'una casa que abans havia segut un "Cuartel" i que estava al Plà. Dormíem en matalaps per terra, totes juntes, i ens feiem el menjar del que portavem de casa per tal de no gastar-nos el jornal.

Recordé que el mateix any 1935 va haver-hi una gran pluja d'estels i una aurora boreal que es va vore en quíasi tota Europa. A Moncòfa pareixia que es cremaven les eres, que estaven on ara está Fricofar, al final del carrer de Sant Pasqual. La gent comentava que a França s'havia fet gairebé de día. Es deia també per la gent que la pluja d'estels era una senyal de guerra: malhauradament després es va confirmar que "si més no, per als espanyols va ser així.

A l'any 1936 es feren eleccions locals i varen guanyar les esquerres (El Front Popular). Com a resultat de les eleccions va ser alcalde el tío Octavio Sacristán, i mon pare según alcalde. El tío Octavio va morir molt prompte i va quedar mon pare de Alcalde. A partir d'hi, al pòble es varen montar dues tendes cooperatives, una de cada sindicat. La de la

U.G.T. primer estava a la Plaça de l'Ajuntament, on ara està el bar i la de la C.N.T. al carrer Major, on després estaria el Cine de Práxedes: a aquestes tendes es venia de tot: adobs per a la terra, menjar, oli, vins, espardenyas, cordes, cabassos, fins i tot, carn de porc. Més que tendes eren quasi "supermercats". A la Cooperativa de la UGT estava atenent el tio "Pere de la Vitxaca" i jo, que, aleshores tenia dotze anys, i anava a ajudar-li, quan eixia d'escola. El tio Pere em volia molt encara que jo el feia patir tot el que sabia i més. Li gastava bromes i malifetes que a d'ell, de vegades, no li agradaven i s'enfadava. La Cooperativa de la UGT després la translladaren al Camí de la Vall, on ara es Ca Naciet i la Sabateria de Gumer. Aleshores la porta falsa estava al carrer de Sant Roc i per allí els llauradors carregaven el güano i tot lo del camp.

IV.LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

1.Moncofa:

El dia 18 de juliol de 1936 va haver-hi un alçament militar contra el Govern de la República que havia estat democràticament elegit pel poble, un cop d'estat en el que els militars es varen apoderar de algunes ciutats i parts d'Espanya. Els militars estaven partits, uns en contra de la República i d'altres, a favor. A conseqüència d'aquesta sublevació va començar una guerra civil que duraria tres anys. Territoris que varen quedar lleials a la República eren Catalunya, València, Murcia, part de Andalusia (Sevilla i alguna altra ciutat eren dels sublevats), part del centre, que incloïa Madrid, el País Vasc, Asturies i part d'Aragó. Tot el que jo puga dir sobre l'Alçament probablement ja estiga escrit en un lloc o altre, aixins que jo em dedicaré només que a contar com vaig vore jo les coses des de Moncòfa.

Quan a Moncòfa es va conèixer l'Alçament, al poble ni tan sols sabiem el que volia dir "feixistes". Al poble n'hi havia gent que es considerava rica per que tenia fanecades de terra, gent més pobra, beatos i gent que no anava a missa, tantmateix gent que eren d'un o d'altre partit i que pensaven diferent, no es podia dir, però, que existiren odís i rancunies entre la gent, cadascú vivia a la seva manera i deixava viure als demés. Malhauradament la guerra canviaria tot aixó ben prompte.

Poc de temps després de la sublevació, a Moncòfa, un grup d'incontrolats varen cremar els sants de l'església, no fent-li cas a mon pare (aleshores l'alcalde) que els ho havia prohibit. També varen baixar les campanes del campanar el que va ocasionar que mon pare tinguera un fort enfrontament amb ells. També vingueren grups de forasters, entre ells

ún d'Almassora que descendia de gent de Moncófa i que era de la F.A.I. i varen matar a un rector que estava amagat a casa d'un altre rector que era de Moncófa (Xaves) i germà d'ú de la C.N.T. Aquest grup també es va enduur per a afusellar-lo a ún xic de Moncófa que li deien Modesto. El varen afusellar pero mon pare després el va replegar i el va duir a l'Hospital on el va entrar com si fora ferit de guerra, per a que si el buscaven, no el pogueren trobar. El xic es va salvar. Els pares de Modesto, venien totes les nits plorant a casa demanar-li a mon pare que seguira protegint al seu fill. Aquesta forma d'actuar de mon pare feia que continuament li estigueren cridant per telefon insultant-lo i amenaçant-lo en que si no canviava de forma de fer les coses, vindrien a per ell: eren, normalment, grups anarquistes. Veient com anaven les coses, mon para va anar una nit a ca el rector que n'hi havia a Moncófa per a dir-li que s'en anara, per que ell no podia controlar aquest grup ni el que pugueren fer.

Mentre tot aço pasava, un grup de dones i homens de la F.A.I. de Moncofa i rodalies, varen ocupar una casa del tio Mundo (ú dels rics de Moncofa, i antic "cacique"), on varen instal·lar una Comuna Anarquista i varen estar vivint allí una temporada. Aquest grup anava dirigit per ú de molts mals instictes de mal nom "Pantorra" i que era ú dels que amenaçava a mon pare.

L'any 1937 s'en anaren al front de Madrid molts jovens voluntaris. Anaven a defendre Madrid de Franco i dels seus moros. De Moncófa s'en anaren catorze, entre ells tres cosins-germans meus i dos cosins-prims, a més a més de Jerónimo (que després seria el meu marit), tots ells pertanyents a les Joventuts Socialistes Unificades (J.S.U.). D'aquests voluntaris al front en varen morir dos. Els voluntaris varen lluitar en el Batalló Valencia, a El Pardo, a la Ciutat Universitaria i al Jarama, contra moros i italians de Mussolini. Al front també n'hi havien alemanys: homens, avions, i material que enviava Hitler i que es varen fer tristament famosos pels bombardeigs de Madrid i Guernika. Temps mes tard s'en varen anar de Moncófa altres voluntaris de la C.N.T. que es varen integrar en la Columna de Ferro. L'ajuda internacional a la part republicana eren voluntaris demòcrates de tot el mon que venien a lluitar contra el feixisme i que es varen agrupar a las Brigades Internacionals. Des d'un principi va estar una guerra desigual: d'una part estaven les armes i l'exercit, de l'altra un poble mal armat.

A Moncófa es va instal·lar, ben prompte, una fabrica on es montaven detonadors i fulminants, que s'ubicava entre Moncófa i Xilxes, a la finca d'En Bossetiís. Jo, i altres joves de la meua edat, varem anar a treballar-

hi, des del principi. La fàbrica tenia diferents departaments on es treballava amb materials molt perillosos. A una banda estava el laboratori, on s'elaborava el fulminant i a un altra banda ompliem els detonadors, eixamplats primer amb l'ajut de la maquinària adient. Quan els detonadors estaven plens, es tapaven amb una pasta que ja estava preparada. Quan es secava la pasta encaixavem els detonadors i ja s'els enportaven cap on feren falta. N'hi havia un altre departament on s'elaborava polvora. El laboratori va explotar una vegada i a causa de l'explosió va desaparèixer la caseta on estava, va morir un xic, fill de l'encarregat i varen haver varios ferits. Jo, per anar a treballar a la fàbrica, vaig deixar el meu treball a la Cooperativa. Allí em varen posar a treballar al costat d'una cosina meua de Madrid que li deien Herminia a la màquina qu'obria els detonadors. Aquesta cosina de Madrid va vindre a Moncofa junt als seus germans i cosins i molta mes gent de Madrid, fugint dels bombardeigs. També n'hi havia a Moncofa gent vinguda d'Andalusia, sobre tot de Màlaga: era gent molt pobra que s'instal·laren a les casetes del terme i de la mar i als que mantenia l'Ajuntament; també n'hi havia gent vinguda de Aragó, principalment de Saragossa i de Terol: al transcurs del temps fariem molta amistat amb unes famílies vingudes d'Alcanyís, de cognom Sabado, dels que ja parlaré mes avant.

Moncofa no va patir bombardeigs, però les rodalies sí. Els avions venien buscant la fàbrica, i pel que es veia sabien que estava a un mas que tenia al costat una palmera. Malhauradament per a d'ells n'hi havia un altre mas amb una palmera i era el que sempre acabaven bombardejant. Aquest segon mas estava al costat de la "Travessera" per la qualcosa era el primer que veien els avions (que venien des de Mallorca). El mas on realment estava la Fàbrica, estava mes lluny de la mar, es a dir més cap endins per als avions. Un dels bombardeigs va pillar a mon pare i als meus germans Manuel i Vicent al troç (a la "Travessera") i es varen tindre que amagar abaix del carro gitant-se mon pare damunt dels xiquets per a protegir-los. No els va passar res pero l'ensurt no'ls el va llevar ningú. També bombardejaven a sovint la carretera i la via del tren, inclús una vegada amb bombes incendiaries, pero la Fàbrica mai no la varen arribar a tocar. Quan n'hi havia bombardeig, abans sempre sonava una sirena i si era de dia anavem a amagar-nos a unes trinxeres que havien fet pels horts del costat del poble els soldats que n'hi havien. Ma mare sempre ens deia que ens posarem un bastonet a la boca, per que les explosions eren molt fortes, i es sentien xiular les bombes mentre caïen. Ja mes avançada la guerra totes les nits venia un avió alemany, un Junker, al que tots li deiem "la Pava". Era un avió de reconeiximent que venia des de Mallorca, que volava baixet i tenia un sò molt

característic que ja coneixíem des de lluny. Quan venia ens amagavem baix del llit. Una vegada, estan recollint creïlles a la "Travessera" varem vore un combat entre avions caces. N'hi havien republicans (els xatos, que deiem) i dels altres. Varem vore com caía un avió feixiste lluny d'on estavem. Per a vore-ho millor, ma tia Dolores la Cama i jo ens en varem pujar adalt d'una garrofera.

M'aviela Vicenteta va morir a Moncòfa poc de temps abans de anar-nos-en evacuats, i se li va fer un soterrament civil.

2. L'evacuació; Camí d'Ontinyent:

Al mes de juny de 1938, asustats perquè anava arrimant-se el front de guerra i a més perquè els avions venien tots els dies i, encara que al poble no bombardejaven, anaven a la Vall i passaven per ací damunt i també bombardejaven la via, la carretera, Nules i l'encreuament de Xilxes, ens en tingueren que anar del poble cap a Ontinyent que és on van translladar la fabrica de detonadors que estava ací. Abans d'anar-nos-en vam collir les creïlles i es va quedar el blat i tota la resta de collites sembrades al terme. El poble, quian ens n'anavem ja estava ple de soldats que ja estaven en segona línia de foc i al costat de la nostra casa, on vivia la tia Marcelina que se n'havien anat abans que nosaltres, es va posar intendència, que és on tenien el menjar per a abastir als soldats i nosaltres els deixarem la clau de casa per a que gastaren les creïlles (teniem la casa plena) i ells ens donaren abadejos i altres coses que nosaltres no teniem per al viatge. Ens n'anarem amb dos carros, quatre famílies, en total 18 perssones: la família de ma tia Dolores, germana de mon pare, l'home que li deien Tadeo, dues filles d'ells, Dolores i Amparo, i una filla i neta del tio Tadeo, ja que aquest home s'havia casat amb ma tia vidu i amb dues filles i dos fills. El fill, com tot el joves, estaven al front i l'home d'aquesta filla (que li deien Mariano) també; l'altra filla (que li deien Consuelo) s'havia casat amb un guardià d'assalt i no venia amb nosaltres; la família de mon tio Vicent, també germà de mon pare, la dona i dues filles, ja que el fill estava també al front; els meus avis pares de mon pare i nosaltres. Ens enduguerem tot el que poguerem i cabera als carros, que eren prou grans i a més a mes, tenien soto (el soto era un tauló de fusta que anava penjat amb cadenes abaix del carro, entremig de les rodes). Dalt del carro anaven els meus avis, la meua Palmira, la meua cosina Amparo que tenien set anys i la neta del tio Tadeo que encara era més xicoteta. Els altres anavem tots a peu.

Varem eixir de nit per a que els avions no ens veren, però no ens van valdre coples. Anavem molts més carros, a més dels nostres, i abans

d'arribar a Xilxes varen bombardejar l'encreuament i varen fer una carnisseria. Nosaltres vam tenir la gran sort de que de Moncofa a Xilxes varem anar pel camí del Cementeri (el camí Xilxes), i no ens varen bombardejar, mentre que als que anaren per la carretera reial sí, però abans d'arribar a la Llosa ja tinguerem que anar per la carretera, i va vindre la, malhauradament, famosa "Pava" que va començar a tirar bombes incendiàries i bengales per a poder-nos veure (era de nit), i vaja si ens va veure. Varem tindre que deixar els carros a la carretera i amagar-nos pels horts i per on varem poder. Alguns (entre ells ma mare i jo) caiguérem en una gran sèquia que per sort no duia quasi aigua i varem perdre les espadenyes i coses que duïem en les mans, entre elles una garrafa d'oli. Jo de l'ensurt que tenia i a més banyada com estava, no parava de plorar i li deia a ma mare: "per a què hem eixit de casa? per a que ens maten?!" i ma mare, tan asustada com jo, em deia: "no tingues por, que no'ns passarà res, tu posa't baix de mí que no't passarà res". Quan se'n va anar la "Pava" varem eixir i als nostres carros no els havia passat res, però a un carro que anava davant dels nostres li van matar l'haca i tinguerem que ajudar-los entre tots els que anavem.

A Puçol varem parar unes hores per a dormir i descansar un poc en uns hostals que n'hi havien a vora carretera però també tinguerem la visita dels avions. A l'arribada a València també varem parar per a poder descansar una estona. Després, on es feia de nit paravem. Recordé una aturata a un poble que es deia Manuel, on varem dormir a uns magatzems que no tenien ni portes, on ens varem omplir de pols i la feina va ser nostra per a poder-nos netejar, ja que a tots els pobles que paravem ens tractaven com si forem gitanos.

3.Ontinyent:

Quan vam arribar a Ontinyent ens varem posar a viure a una masia de nom "la Masia de Datos" que estava a dues hores del poble. Aquesta masia era molt gran i estava habitada pels masovers, que vivien hi des de feia anys. Aleshores, vivia un matrimoni amb dos fills, el major tenia la meua edat i l'altre era més xicotet. Aquests xiquets no havien eixit mai d'aquest poble, i molt poquetes vegades de la masia, i no sabien ni llegir ni escriure, eren molt vergonyosos i parlaven molt poc. Sa mare ens va dir que els ensenyarem a escriure i a llegir i el temps que estiguerem en aquesta masia estiguerem ensenyant-los. Aquesta masia estava entre mig de muntanyes; on viviem nosaltres entravem per la porta principal, o siga, viviem on abans viurien els amos i els masovers vivien a la part de darrere i entraven per una altra porta. N'hi havien arbres de totes classes: de fruita, figueres, ametlers i molts arbres per a

fer ombra. També n'hi havien animallets de diverses classes, entre ells conills, llebres i serps de totes les classes com escurçons, sacres i unes molt grosses de secà que a mi em feien molta por. Ens vam ficar a viure els divuit que anavem, o siga tota la família. Ma tia Dolores i la família, els meus avis i nosaltres menjavem tots junts, o siga catorze. Mon tio Vicent i la família es feien el menjar a banda. Per a guisar anavem a fer llenya a la muntanya on en teniem molta de pins i grans argilagues. Estant en aquesta masia, mon pare i els tios van fer un viatge a Moncofa i van dur unes quantes coses de casa, entre elles la màquina de cosir. L'aigüa per a beure la teniem que portar d'un altre mas que hi havia molt a prop i es deia "Mas de la Morera", el qual tenia diverses cases juntes on vivien diverses famílies de Moncofa, tots amics dels meus pares, que pertanyien al Partit Socialista i a la U.G.T.. En aquesta masia n'hi havia una gran font amb diversos rajos molt cabdalosos que rajaven aigüa molt bona i freda i a més, també n'hi havien molts arbres grans que feien un bon ombratge (el que s'agraïa doncs per aquesta zona on estavem feia molta calor). Nosaltres anavem a per aigüa amb una burreta molt manseta i passavem per un barranc molt gran on sempre ens passaven per davant serps. A aquesta burreta la feiem patir, doncs tractavem de pujar-li adalt com si forem cavallistes de l'oest de les pel·lícules americanes, però poques voltes ho aconseguïem, i aixó que la burreta era molt baixeta. Molt prop d'aquestes masies n'hi havia una altra que tenia de nom "Cantamos" i on vivien també dues famílies de Moncofa que també eren amics.

Temps després ens varem translladar a una casa, més aprop de Ontinyent (a una mitja hora del poble, a peu), que estava molt prop de la casa del guardabarrera del tren, i del lloc on s'havia instal·lat la Fàbrica de detonadors i fulminants que havien translladat des de Moncofa. Dues cosines, jo, mon pare i els dos oncles ens vam ficar a treballar en ella. La Fàbrica estava fora del poble però propera i al costat d'una carretera. En aquesta carretera, qu'altravessava la via del tren i per la que anavem a on teniem la nova casa, n'hi havia un llavador que era on anavem a llavar la roba i a meitat del camí n'hi havia una masia on vivien dues famílies de Moncofa que també treballaven a la Fàbrica. Eren la família de la tia Marcelina i la del tio Pantorra. A la casa del guardabarrera del tren vivien la família de ma tia Aurelia que era la família que se n'havia vingut de Madrid a Moncofa fugint dels bombardeigs i després es van translladar com nosaltres a Ontinyent, ja que quasi tots els de Moncofa treballaven a la Fàbrica. Més amunt de la casa del guardabarrera, en un altre mas, estaven la família de Jerónimo i la família de la tia Maleneta que era germana de la que amb el temps seria la meua sogra (Julia Flich Masia), o siga, la tia Júlia que era mare

de Jerónimo, en aquell moment al front. Jerónimo, de permís, va vindre alguna vegada a Ontinyent a visitar als seus pares. Dins del poble d'Ontinyent també vivien diverses famílies de Moncofa, entre elles la família de ma tia Concepció, germana de mon pare, que vivien a una casa tipus xalet que estava prop de la fàbrica ja que un fill que li deien Pasqual estava d'encarregat allí. També vivien al poble la família del "tio Pere de la Vitxaca" que és el que estava en companyia meua de dependent a la Cooperativa de Moncofa i que també treballava a la fàbrica. La família de la "tia Calces" i el germà. Dues famílies d'Alcanyís, que estaven primer evacuats a Moncofa i que les filles eren amigues meues i es deien Teresa, Pilar i Araceli Sabado.

Tots els dies, pel matí, ens agafavem l'esmorzar i a peu ens n'anavem a la fàbrica a treballar. El dinar ens el duïen des de casa a l'hora de dinar, i totes les dies dinavem "de calent", o siga, potage, paella o alguna altra cosa pareguda. La Fàbrica continuava tenint molt de perill, tant pel fulminant com per la pólvora, i la gent d'Ontinyent tenia por de passar pel costat i li deien "la fàbrica de les bombes". Tenien raó, ja que el laboratori va explotar una vegada, va destruir la caseta, va morir ú que li deien "Calces" i va ferir a dos. La pólvora va explotar també una volta matant al "tio Pere de la Vitxaca" i malferint a un bon grup de gent, entre ells al tio Pantorra. Els avions, ací a Ontinyent, no venien però van passar algunes vegades quan anaven a bombardejar Alcoi i ens donaven algun ensurt, doncs teniem que eixir de la fàbrica i ens ficavem baix d'un pont d'un riu que hi havia molt prop.

En aquesta Fabrica, als treballadors s'ens abastia en un economat de menjar i d'altres coses: sucre, arrós, fesols, cigrons, lentilles i també ens repartien sosa càustica per a fer sabó que ens costava a dues pessetes el quílo i que després ma mare i una cosina qui li deien Tereseta anaven a la Font de la Figuera i rodalies i canviaven el que ens sobrava per arrós amb corfa que després picavem a casa amb un gran morter i una massa i el feiem blanc, per a després vendre'l més car del que ens havia costat. D'aquesta manera, varem entrar en el que es deia "l'estraperlo", com mitja de vida que ens permetia subsistir. Tot aquest "estraperlo" el podiem fer perquè erem cinc persones les que treballavem a la fàbrica i replegavem molta sosa càustica i aquesta estava molt valorada, doncs n'hi havia molt poc de sabó i aquesta es gastava per a fer-ne en quantitat, cosa que nosaltres aprofitavem. Gràcies a aquesta activitat, a nosaltres, mentres vam estar a Ontinyent, no ens va faltar de res, ja que fins i tot les taronges les duïa ma mare a sacs des d'Alzira i Gandia, ja que a la meua avia li agradaven molt.

Nosaltres, les més joves, tant les que vivíem a les masies com les que vivien al poble, anavem moltes vegades al cine, ja que n'hi havia dos cines molt grans i també anavem de passeig i de bars i ens ho pasavem molt divertit, ja que erem un grup de deu o dotze, totes de Moncofa i molt joves. Mentre estavem en aquesta masia, prop de la via, un dia a la matinada, va haver un menut terratrèmol i es va menejar la caseta on estavem com si fóra de paper i ens vam alçar tots amb un gran esglai. Una altra vegada va haver una gran nevada: es va posar mig metre de neu i ens quedarem aïllats, fins que varem poder obrir-nos camí per a poder eixir. La casa on vivíem tenia un corralet molt xicotet on n'hi havia un gran jesmiler que nosaltres miravem i pensavem perquè l'ama d'aquesta casa venia totes les setmanes a visitar-nos i el primer que feia era visitar el jesmiler i mirar-lo per tots els costats, més avant sabriem els motius: sembla que havia amagat-hi alguna cosa, soterrant-la.

Tota la gent de Moncofa que estava a Ontinyent eren de l'U.G.T. i del Partit Socialiste, ja que els de la C.N.T., entre ells la germana de ma mare i les tíes i cosines, estaven a Caudete de las Fuentes (Cuenca). Nosaltres vam anar dues vegades a vore-les en un tren en el que per cert, en ú dels viatges tinguerem que portar paraigües perquè plovia i ens banyavem dins dels vagons. Varem passar molt de fred i al baixar per a fer el transbord a la Venta de la Encina plovia i feia un fred que pelava. En ú del viatges a caudete varem anar a visitar Villena, en companyia de ma tia Dolores "la Cama" que també estava a Ontinyent, en la casa on vivia la tia Aurelia de Madrid, ja que eren cosines germanes.

V.LA POSTGUERRA (1939-1945)

1. Tornem a Moncofa:

La guerra es va acabar l'ú d'abril i la van guanyar "els de Franco". Quan es va acabar la guerra, els "nacionals" encara no havien entrat a Madrid, València, Alacant i altres; ací a Moncofa tampoc van entrar, el darrer front de guerra fou el Barranquet, a l'eixida de Nules cap a Moncofa, al costat d'on ara està el Camp de Futbol i de l'antic escorxador.

Tots els joves estavem contents de que la guerra s'haguera acabat, però mon pare estava mol trist i deia, amb raó, que lo pitjor estava a punt d'arribar, com així va ser. Quan es va assabentar que la guerra la havien perdut les forces de la República es va morir d'un atac al cor l'home de ma tia Aurelia la de Madrid (aleshores vivien a la casa del

guardabarrera) i el soterrarem abans de vindre'ns d'Ontinyent. En eixe moment, tots els meus cosins estaven ja en Oninyent, perquè se'n havien vingut ja del front. Sembla que també havia tornat Jerónimo, el que temps després seria el meu marit, però en aquell moment, jo no ho vaig saber. Nosaltres de seguida ens en vinguérem cap al poble en un tren de mercaderies. Abans de vindre'ns varem colgar baix d'uns arbres prop de la casa un quadre de Pablo Iglesias, llibres i altres coses per por a la represió. El tren ens va dur fins a l'estació de Nules i des d'allí alguns ens en vinguérem caminant al poble, el camí estava ple de trinxeres i es veien encara molts soldats morts i a mig-soterrar (on més n'hi havien era al Barranquet on havia estat el front.

Quan arribarem a Moncofa, el poble estava fet un desastre, doncs no n'hi havien portes gairebé a cap casa, ni mobles ni res: tot havia desaparegut. Com sempre, va haver qui es va aprofitar de tot (molts dels que es varen quedar pels voltants del poble i no van evacuar s'aprofitaren de tot el que n'hi havia). La casa on nosaltres vivíem abans d'anar-nos-en (al carrer de St. Vicent) no es podia habitar i ens vam ficar a viure a casa ma tia Dolores "la Cama", al carrer Colón, n.º.3, que tampoc tenia portes ni al carrer ni al corral per la qualsevol tinguérem que posar, com a porta, una cortina de sac. De fet, en aquell moment, ens havíem quedat sense res. Els diners de la República no valien res, ningú volia canviar-los per la moneda dels guanyadors. Només varem poder fer valdre un bitllet de 25 pessetes que teníem, perquè havia estat emès en data anterior al 14 d'abril de 1936.

2. Comença la represió:

Una de les primeres coses que va fer mon pare, només arribar al poble, fou posar-se en contacte amb les noves autoritats, com darrer alcalde que havia sigut, i els va donar tots els diners que tenia en diposit, tant els de l'Ajuntament, com els de les Cooperatives. Concretament va entregar 7.120 pessetes, del Sindicat Agrícola la Prosperidad; 7.390 pessetes de la Cooperativa Obrera de la UGT i 1.200 pessetes i 20 certificats de plata, del Consell Municipal (nom que rebia l'Ajuntament durant la epoca republicana). Inmediatament el detingueren i de seguida, se l'endugueren al camp de concentració que hi havia a la platja (davant de les Cases de Campoy, on dormien els guardies) on n'hi havien detinguts de totes parts, ja que n'hi havia molts soldats i oficials que foren agafats presoners. A tots els meus cosins i oncles de part de mon pare i de ma mare també els detingueren i els posaren al camp. Encarregats, és a dir, de guàrdia, n'hi havia un batalló galleg, i per a poder entrar-los menjar nosaltres als familiars varem tenir que fer-nos

amigues, les joves, d'aquests soldats. Els soldats no eren mals, però els oficials eren molt roïns i li tenien molt d'odi a la gent, a la que maltractaven tot el que sabien i podien. En aquest camp de concentració en mataren molts i també molts es moriren de fam (practicament ningú s'ocupava de donar de menjar als presoners, només la gent del poble que tenia familiars tancats hi) i ofegats (molta gent va tractar de fugir del camp, nedant mar endins). Del camp en traqueren quatre de Moncofa i sense jutjar-los els van matar al mateix terme de Moncofa; segons ens digueren els mateixos soldats, els van obligar a matar-los i fins i tot ells ploraven de les tortures que els van fer, manats per un grup de gent del poble que estaven davant mirant-ho. Els quatre assassinats foren Pepe "el Panso" un "Grillet" fill de la tia Grifa, Amadeo, tio d'Amadeo "el Cabiello" i Estevet "de Barraquero", que estava mal de les cames. Segons ens digueren els soldats, a Pepe "el Panso" perquè no plorava li tallaren la llengua i les orelles.

Als de Moncofa els translladaren des del camp de concentració a casa el tio Alfredo, el que és ara la Casa de la Cultura, que la tenien com a presó. Mentre estigueren ací, anaven oficials dels soldats que estaven al poble a pegar-los varies vegades, a alguns, pallisses fortes que els deixaven com morts, un d'ells era Vicent "el Ferrero", l'home de la meua cosina Dolores. A mon pare només l'insultaven i el galtejaven. D'aquesta casa-presó, un dia s'els endugueren a tots els presos en un camió a un camp que hi havia a Torres-Torres per a allí afusellar-los, però en el moment d'arribar canviaren la guàrdia. Els que estaven eren els falangistes, que eren els que més afusellaven i torturaven, i els canviaren per Requetés, gràcies a la qualcosa es varen salvar. Des de Torres-Torres els translladaren a la presó de Borriana, que és on es feien els judicis.

Estant els homes tancats en casa del tio Alfredo, es a dir els primers mesos després d'acabada la guerra, van rapar el monyo a quatre dones: la tia Ciri, les dos sabateres Fina i Filomena, i Antonia, una germana de Vicent "el Ferrero" que era amiga meua i de la meua edat. Segons deien, tenien una llista de gent que havien "de pelar", i entre elles estava jo, D^a.Paquita (que era una mestra), Josefina "la Xoxima", l'Ermitana i altres. No ens varen pelar perquè aquesta Josefina s'havia fet nuvia d'un oficial que per cert, era molt mal i nosaltres l'anomenavem "l'Alemanya" i va esgarrar la llista. El que pelava era un barber que també estava tancat i li deien el tio Francisquet "el Segrera" (el que després seria Practicant del poble). A totes les que estavem en aquesta llista ens feien anar a netejar l'església i el cine d'Alós que el tenien per a fer actes i mitins de Falange. Nosaltres anavem les dues, ma mare i jo, i

qüan estavem netejant i parlavem ens deien :”Rojas malditas, hablad en español para que os entendamos”.

A la Presó de Borriana entraven molts falangistes a pegar als presoners, entre ells estava Modesto Vallés, de Moncofa (l'afusellat pels anarquistes que mon pare va salvar). A les famílies dels presoners ens deixaven entrar a vorels i parlar una estona amb ells, cosa de mitja hora, però en grans grups i amb la separació de dues reixes i havíem de cridar molt per a poder entendre'ns. Ma mare només tenia temps per a poder agafar als meus germans al braç per a que els poguera veure mon pare i moltes vegades renyint amb altres dones per a poder-ho fer. Una vegada, m'en recorde, li va trencar les ulleres a una dona d'una galtada perquè li va pillar el lloc. Per a poder entrar a visitar-los teníem que estar una bona estona fent cua i qüan els pareixia, eixien amb unes vergues que tenien i ens pegaven els que feien guàrdia a la presó, que eren de Borriana. Les visites eren cada quinze dies. Anavem totes les setmanes a dur-los menjar des de casa, ja que pel que els donaven allí es podien haver mort de fam, com els va passar a alguns que no eren d'ací i tenien la família lluny. Nosaltres, a mon pare, li duíem una cistella molt gran plena de tota classe de menjar que mon pare es repartia amb molts xics que eren asturians i no tenien res. A portar-li aquestes cistelles anava jo en companyia d'altres companyes i familiars “a pateta”, anada i tornada, i després ells ens duïen la roba bruta per a que els la llavarem. Quatre joves asturians que al front de guerra eren oficials també ens duïen la roba per mediació de mon pare per a que els la llavarem, ja que estaven plens de misèria (mira si tenien polls que la roba se n'anava a soles). Aquesta roba la escaldavem amb aigua bullint i ma mare a mi i a una família que m'ajudava i li deien “la Ermitana” que tenia dos germans també a la presó que es deien Pedro i Jaime, ens deia en broma: “perquè no els entreu una pinta i que es la passen?”. Les famílies d'aquestos asturians ens enviaven algunes caixetes d'embotits i altres coses per a que els les duguerem a d'ells, però moltes vegades no ens arribaven, ja que pel camí s'ho quedaven els empleats de correus. La gent estava tan amuntonada a la Preso de Borriana que s'ompligueren tots de sarna per totes les juntes del cos, mans, peus i altres llocs delicats, i les dones els feien un unguent amb sofre i altres coses per a que s'ho posaren i es curaren, ja que n'hi havia qui ne tenia tanta, que donava llàstima. Per a poder descansar i dormir tenien que gitar-se de costat perquè sinó, no cabien. Aquesta presó estava al costat del que era el mercat, ja que abans era el Convent de Mercé i després va ser la Presó. Ací van jutjar a molts, entre ells, als de Moncofa. Jo anava tots els dies a vore els judicis, que no tenien res de judicis ja que les sentències ja estaven, abans d'eixir, totes firmades i no es feia cap canvi en elles. A mon pare, abans d'anar

al judici, un pres que estava a les oficines ja li havia dit: "t'han posat dotze anys i un dia, així que és de bades que digues res ja que eixa és la teua sentència". Als de Moncofa els van ficar moltes penes de mort, entre ells a Vicent "el Ferrero", al meu cosí Vicent de ma tia Concepció, al "Grillet", al tio "Daras", a l'home d'Arenosa, al pare de Paco "el Corriol" i a Fabió del tio Tortet. Aquests els mataren tots menys a Vicent "el Ferrero", que li la van llevar i li van posar vint anys i un dia. També els posaren pena de mort a "el Moreno", home de Angelita "l'andalussa", a Mariano "el vaquer", home de Tereseta fillastra de ma tia Dolores i a Ernesto, germà de Guadalupe, però aquests també tingueren revisió de causa i els posaren vint anys. El meu cosí Vicent Nebot també havia tingut revisió de causa i tenia la pena de mort rebaixada, però encara no la tenia la família, ja que tenien que rebre-la el dilluns però aleshores qui era l'alcalde, Pepe (José Arnau), el fill de la mestra Dª Matilde, i ella mateixa s'encarregaren de que el mataren el diumenge, un dia abans de que li arribara la conmutació, ja que tenien un odi tan gran a la nostra família (la dels "Pixeros") que no podent-se vengar en mon pare, es vengaren en ell. L'afusellaren en companyia d'un grup al costat de la paret del cementeri de Castelló. Quan ma tia Dolores va anar a demanar-li al tal Pepe clemència per a Mariano, el marit de la seua fillastra Teresa, aquest li va dir: "jo, si vols, diré: lleven-li-la a aquest i posen-li-la a aquest altre" (aquest altre era mon pare). En aquell temps, aquest Pepe, era l'alcalde com ja he dit, però qui de veres manava al poble era sa mare, la mestra D^a.Matilde, persona de molt mala entranya. Entre aquesta mestra, D^a.Matilde, i un mestre que li deien Dⁿ. Miguel van fer molt de mal. Van tirar de les escoles a la mestra D^a.Paquita, que havia segut la meua mestra i era molt millor mestra que ells i la varen deixar en la la misèria, va tenir que vendre tots els seus bens per a poder menjar, doncs no la deixaven exercir com mestra. A la meua germana Palmira, que no estava batejada per l'esglèsia, ens van obligar a batejar-la perquè sinó la tiraven fora de l'escola, i va fer de padrí aquest mestre, Dⁿ Miguel. Els meus germans Manuel i Vicent anaven a menjar a un menjador que havia posat Falange (la Secció Femenina) per a els que no tenien res i que es deia l'"Auxílio Social", on donaven caldó i unes poques llentilles o cigrons, on el primer que feien era fer-los resar i cantar el "Cara al sol" amb el braç en alt. Als xiquets que tenien els pares a la presó els tracatven molt malament i per aixó els meus germans anaren sols tres dies.